

วิจารณ์หนังสือ: Book Reviews

จิตว่าง

Free Mind

ผู้เขียน: พุทธทาสภิกขุ

Author: Buddhadasa-Bhikkhu

พระครูผาสุกวิหารธรรม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Phrakru Pasukwiharadham

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: msamrong84@gmail.com

บทนำ

หนังสือ จิตว่าง เป็นผลงานของสำนักพิมพ์เพชรประกาย ได้คัดเลือกธรรมบรรยายบางส่วนจากหนังสือธรรมโฆษณของท่านพุทธทาสภิกขุที่บรรยายในวาระโอกาสต่างๆ ถือได้ว่าเป็นคำสอนที่สูงยิ่ง ที่สำนักพิมพ์และองค์กรต่างๆ ได้ให้ความสนใจและขออนุญาตนำไปตีพิมพ์เป็นภาษาต่างๆ กระจายไปทุกภูมิภาคทั่วโลก จึงไม่เป็นเรื่องแปลกที่องค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศยกย่องท่านว่า เป็นบุคคลสำคัญของโลกทำให้หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่ทรงคุณค่าน่าศึกษาเพราะเป็นหนังสือที่เรียบเรียงมาจากการบรรยายธรรมของท่านพุทธทาส ผู้เป็นบุคคลสำคัญของโลก ได้มีแต่ความเมตตาปรารถนาให้เพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย นั้นพบแต่ความสุขอย่างแท้จริง ได้เมตตาบรรยายธรรมในโอกาสอันสำคัญและเน้นในเรื่องแก่นของพุทธศาสนาที่สำคัญอีกด้วย

โครงสร้างหนังสือ

หนังสือ จิตว่าง ได้รวบรวมการบรรยายธรรมของหลวงพ่พุทธทาสไว้เป็น 7 ตอน ได้แก่ 1) การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง 2) ทำไมจึงใช้คำว่าจิตว่าง 3) ปัญหาเกี่ยวกับการ

วันที่รับบทความ: 3 เมษายน 2563; วันที่แก้ไขบทความ 27 เมษายน 2563; วันที่ตอบรับบทความ: 28 เมษายน 2563

Received: March 3, 2020; Revised: April 27, 2020; Accepted: April 28, 2020

ทำงานด้วยจิตว่าง 4) แต่งงานกับสุญญาตา 5) ทำงานด้วยจิตว่าง 6) การเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง และ 7) การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างจะสำเร็จประโยชน์ได้วิธีใด โดยสรุปใจความในแต่ละประเด็นหลักๆ ได้ดังนี้

1. การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ท่านพุทธทาสได้ให้ประเด็นน่าสนใจว่า ถ้าศึกษาให้เข้าใจเรื่องความว่าง ต้องทำลายความเห็นแก่ตัว ไม่เอาประโยชน์อะไรจากใคร และต้องทบทวนไปถึงความว่างจากการยึดมั่นอยู่เป็นประจำเป็นฐาน คนเรามีปัญหาสำคัญคือเรื่องการทำงาน เพราะว่าชีวิตมันอยู่ด้วยการงาน หรือว่ามีค่าเพราะการงาน การงานก็เลยกลายเป็นปัญหาสำคัญที่สุด การทำงานด้วยจิตว่างไม่ยึดมั่นถือมั่นปราศจาก ตัวกู-ของกู ทำงานเพื่องานไม่ทำงานเพื่อนายหรือผลกำไร กำจัดความเห็นแก่ตัวทั้งหมด การงานนั้นก็สนุก เป็นสุขกับการทำงานทุกเมื่อ นั่นแหละเป็นการทำงานด้วยจิตว่าง ตรงกันข้ามหากทำงานด้วยจิตวุ่นนำมาแต่ความทุกข์และผลงานก็ออกมาไม่เต็มที่ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 9-32)

2. ทำไมจึงใช้คำว่า “จิตว่าง” คำว่า “ความว่าง” เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ทั้งหมดโดยท่านพุทธทาสให้เหตุผลว่า จะไปใช้คำอื่นเช่นคำว่า จิตไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือจิตบริสุทธิ์ หรืออะไรๆ ก็ใช้ได้เหมือนกัน แต่มันไม่ถึงคนไปสู่หัวใจพระพุทธศาสนา เท่ากับคำว่า จิตว่าง หรือความว่างนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 36) เพราะท่านพุทธทาสท่านมองว่าจิตมีความว่างเป็นพื้นฐาน ส่วนกิเลสหรือวิชานั่น เกิดที่หลังเป็นคราวๆเมื่อเกิดผัสสะทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงทำให้จิตวุ่น และท่านได้ให้เหตุผลสำคัญ 2 ประการว่าทำไมต้องใช้คำว่า จิตว่าง คือ ประการแรกคำว่า สุญญาตา เป็นคำเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัส เป็นเรื่องลึกซึ้ง เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และประการที่ 2 คำว่าจิตว่างเป็นคำที่คนธรรมดาสามัญเข้าใจได้ง่าย และปฏิบัติได้ง่ายหากรู้ว่าจิตนี้มีความว่างเป็นพื้นฐาน

3. ปัญหาเกี่ยวกับการทำงานด้วยจิตว่างปัญหาหรืออุปสรรคในการทำงานแบ่งออกเป็น 2 ชนิด ได้แก่ ปัญหาเกิดเพราะว่าสมรรถภาพในตัวของเราไม่พออย่างหนึ่งและปัญหาที่มาจากสิ่งแวดล้อมข้างนอกอย่างหนึ่ง ปัญหาทั้งสองนี้เกิดจากการไม่รู้จักทำให้จิตว่างในเรื่องของ สมรรถภาพในตัวเรานั้นไม่พอของคนทุกวันนี้จะแก้ได้ด้วยการทำจิตให้ว่าง เพื่อให้มีสติปัญญาขึ้นมาเราต้องชนะตัวเราก่อน ชนะกิเลส ว่างจากตัวกู ว่างจากของกู เสียก่อน จึงจะเห็นลู่ทางชนะผู้อื่น ต้องใช้ความอดทน อดกลั้น ถ้าไม่ทนก็ล้มละลายกันตรงนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 55) ส่วนในเรื่องของปัญหาที่เกิดจากบุคคลภายนอก หรือสิ่งแวดล้อม

อื่นๆที่เป็นตัวปัญหา ในข้อนี้ท่านพุทธทาสอธิบายว่าคนส่วนมากมักไปโทษผู้อื่นหรือสิ่งอื่น ไม่โทษตัวเอง ไม่โทษสติปัญญาหรือความสามารถของตัวเองว่ามีไม่พอ เพราะถ้าเรามีสติปัญญาหรือความสามารถพอ ก็ไม่มีใครหรือมีอะไรเป็นอุปสรรคได้ คำว่าสติปัญญานั้น ไม่มีสติปัญญาไหนจะดีไปกว่าสติปัญญาที่ปรากฏอยู่ในตัวมันเอง ในขณะที่จิตนี้ว่างจากตัวกู-ของกู กล่าวคือเมื่อสติปัญญาปราศจากความยึดมั่นถือมั่น ไม่มีตัวกู-ของกูเดือดพล่านอยู่ในนั้นเป็นเวลาที่มีสติปัญญาสูงสุด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 75) และท่านได้ให้อธิบายวิธีล่อปัญญาอีก 2 ประการ คือ การพูดจริงและไม่โกรธ จะทำให้จิตว่าง แก้ปัญหาต่างๆได้มากมาย (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 95)

4. แต่งงานกับสุญญตาท่านพุทธทาสอธิบายว่า ปัญหาทุกๆปัญหาแก้ไขได้ด้วยคำๆเดียว คือ ธรรมะ แต่แล้วคนทั่วไปก็ยังฟังไม่ถูกว่าจะแก้อย่างไร หรือปฏิบัติข้อไหน ให้รัดกุมปัญหาเหล่านั้น ท่านเลยเสนอว่าต้อง “แต่งงานกับสุญญตา” (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 96) ท่านได้อธิบายต่อไปว่าใครแต่งงานกับสุญญตาได้ก็หมดปัญหา ซึ่งเป็นภาษาธรรมที่ลึกมาก ต้องรู้จักสภาวะเดิมก่อน ท่านได้อธิบายว่าผู้ที่แต่งงานกับสุญญตาได้ ต้องไม่ใช่ชาย ไม่ใช่หญิง เปลื้องความเป็นชาย ความเป็นหญิงออกให้หมดเสียก่อนจึงจะแต่งงานหรือเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสุญญตาได้สุญญตาเป็นภาษาธรรมที่ลึกกว่าเรื่องชายหญิงไปจนกระทั่งเข้าสู่สภาวะเดิมที่สุดหรือแรกที่สุดมีอะไร เดิมที่ท่านกล่าวว่าไม่มีคำว่า “ธรรม” เพียงคำเดียวที่จริงก็พูดได้ว่าไม่มีอะไรคำว่าไม่มีอะไรนั้นแหละคือมีธรรม ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ

5. ทำงานด้วยจิตว่างคือ หัดทำงานโดยไม่มีความทุกข์ ไม่ตั้งความหวังเพื่อเงิน เพื่อชื่อเสียง หรือเพื่ออะไรต่างๆ อันจะนำมาเพื่อทุกข์ หากแต่ให้ทำงานเพื่องาน เพื่อดับตัวกูอยู่เสมอ ดับความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู-ของกูอยู่เสมอ มีสติควบคุมเสมอ ฝึกให้ต่อเนื่องสนใจต่อเนื่อง ปฏิบัติให้ต่อเนื่อง ทำจิตให้ว่างเป็นธรรมชาติ อย่าเห็นแก่ตัว อย่ายึดมั่นในตัวกูของกู

6. การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างท่านพุทธทาสอธิบายว่าทุกอย่างไม่ว่าอะไรหมดขึ้นอยู่กับสิ่งๆเดียวคือจิต ต้องเอาคำว่าจิตนี้มาเป็นหลักก่อน (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 174) ท่านกล่าวว่าจิตเป็นสิ่งที่เร้นลับ ลึกลับซับซ้อน แต่มันไม่จำเป็นที่จะไปรู้จักหรือไปค้นหาตามวิธีอันไม่รู้จักรบสิ้นของนักวิทยาศาสตร์หรือปรัชญา เพราะมันจะตายเสียก่อน เราจะรู้เท่าที่เรารู้แก้ปัญหาเรื่องทุกข์ คือจิตว่างเพื่อทุกข์ไม่เป็นอย่างหนึ่ง และเพื่อหน้าที่การงานสมบูรณ์อย่างหนึ่ง

7. การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างจะสำเร็จประโยชน์โดยวิธีใดตัวพุทธศาสนาทั้งหมดก็เป็นเรื่องการทำงานเพื่อให้เราเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ความเป็นอยู่ด้วยจิตว่างมิใช่เรื่องยากส่วนมากมันอยากอยู่ที่ไม่อยากทำ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 193) และท่านได้อธิบายถึงหัวข้อธรรมหมวดต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างว่าธรรมะบางหมวดแสดงให้เห็นถึงตัวการปฏิบัติ และบางหมวดเป็นเครื่องมือ ได้แก่ อิทธิบาท 4 สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 และหมวดที่สัมพันธ์กันกับเครื่องมือคือ โพชฌงค์

ส่วนโครงสร้างเนื้อหา

ในส่วนนี้ผู้ศึกษาจะยกเฉพาะสาระสำคัญในหนังสือที่สำนักพิมพ์เพชรประกายได้คัดเลือกธรรมะบรรยายจากหนังสือธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่แสดงธรรมไว้ในโอกาสต่างๆ โดยใช้ชื่อหนังสือว่า จิตว่าง มาให้ความเห็นแตกประเด็นตามทัศนะและหลักวิชาการที่มีผู้รู้ให้ความเห็นในเรื่องนั้นๆ ก่อนอื่นผู้ศึกษาขอพูดถึงเหตุผลก่อนว่า ที่ท่านพุทธทาสใช้คำว่าจิตว่างหรือตอบคำถามว่าทำไมจึงใช้คำว่าจิตว่าง ท่านได้ให้เหตุผลสั้นๆ ชัดๆ อยู่ 2 ประการ ได้แก่ 1) เป็นคำเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ และ 2) สะดวกเหมาะกับคนธรรมดาสามัญโดยท่านให้เหตุผลต่อไป ดังนี้ว่า

ประการแรก เป็นคำเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ ซึ่งท่านพุทธทาสกล่าวว่าเป็นเรื่องลึกซึ้งหรือเป็นเรื่องหัวใจของพระพุทธศาสนา แต่มันแปลกหูสำหรับผู้ไม่เคยศึกษาหรือไม่สนใจในเรื่องสุญญตา จึงไม่เข้าใจคำว่า สุญญตา ในความหมายของท่านพ่อพุทธทาสคือความว่าง หมายถึง ว่างจากความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกู ส่วนคำว่าจิตว่าง คือ จิตที่ปราศจากอุปาทานว่าเป็นตัวกู-ของกู (พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 325) ท่านได้อธิบายไว้ในหนังสือสุญญตาปริทรรศน์ เล่มที่ 2 ว่า คำว่าจิตว่างในที่นี้ไม่ได้แปลว่าเป็นความว่างอย่างสิ้นเชิง เพียงแต่ว่างจากอุปาทานว่าตัวเรา ของเรา เป็นจิตที่เต็มไปด้วยสติ รู้ชัดว่าทุกสิ่งทุกอย่างอย่างเป็นของว่างจากความเป็นตัวตน ความสัมพันธ์ของสุญญตากับจิตว่าง ท่านได้อธิบายว่า สุญญตา คือ ความว่าง ถ้าจิตใดมีความว่างจิตนั้นต้องเรียกว่า สุญญตาจิต หรือจิตที่ประกอบด้วยสุญญตาเราเรียกว่าจิตว่าง ในเรื่องความว่างนี้ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี พบว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่าสุญญตาในกรณีต่างๆ ตามอุปนิสัยของผู้ฟังเช่น สุญญตาการคโต เรือนว่าง เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้มากคำหนึ่ง เพื่อชวนให้ภิกษุทั้งหลายหาที่สงบสงัดสำหรับปฏิบัติธรรมสุญญตา เจโตวิมุตติ จิตที่พิจารณาเห็นสิ่งทั้งปวงว่า เป็นความว่างเปล่า

จากตัวตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตัวเองสัญญาตมโธฏญญโย การกำหนดถือเอง หรือควรรู้ยิ่ง
ในสภาพแห่งธรรมที่ว่างเปล่า สัญญาตานปัสสนา เห็นธรรมในความว่างเปล่า ข้อนี้เป็นความ
ว่างทางจิตหมายถึงที่กำลังว่างจากความนึกคิด ไม่รู้สึกอะไร และไม่ทำหน้าที่อะไรเลย เป็น
ความว่างที่เกิดจากการอยู่ในสมาบัติทุกชนิดสณฺณโต โลกก็เวกขสฺส พิจารณาเห็นโลกโดย
ความเป็นของว่างสัญญาเต ปณฺญา ญาณวิภูฏญญานํความรอบรู้ในธรรมอันว่างเปล่าสัญญาตา
วิหาเรน พหุลา วิหารามิ (เรตถาคคต)อยู่ได้ด้วยสัญญาตวิหารธรรม ข้อนี้เป็นความว่างทาง
ปัญญาหรือทางวิญญาน เป็นความรู้ความนึกคิดอย่างสมบูรณ์ มีสติรู้ตัวอยู่เสมอ มีสติอยู่เต็ม
เปี่ยม (พระพอง อภิวนฺโณ, 2534 : 30)

ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ฉบับภาษาไทย)ยังพบอีกหลาย
สูตรที่พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงสัญญาตา เช่น ในจุฬสัญญาตสูตร พระพุทธองค์ได้ชี้ให้ภิกษุ
ทั้งหลายอยู่ด้วยมีสัญญาตวิหาร (ม.อ.14/76/25) ในมหาสัญญาตสูตร ที่ว่าด้วยสัญญาตสมาบัติ
พระพุทธองค์ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่าพึงก้าวเข้าสู่สัญญาตา (ความว่าง) ตามความเป็นจริง
(ม.อ.14/185/222) ในขุททกนิกาย มหานิเทศพระพุทธเจ้าตรัสให้พิจารณากายเป็นของว่าง
(ขุ.ม.29/186/528) เป็นต้น ดังกล่าวนั้นผู้ศึกษาจึงมีความเห็นด้วยกับหลวงพ่พุทททาสที่
ท่านให้เหตุผลว่า คำว่าสัญญาตาเป็นคำเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสใช้มาก่อน เพราะได้ศึกษา
ค้นคว้าในพระไตรปิฎกก็พบความจริงตามนั้น ดังที่ได้กล่าวถึงจากสูตรต่างๆ ข้างต้น หลวงพ่
พุทททาสได้นำคำว่าสัญญาตามาตีความเป็นคำว่า จิตว่าง เพื่อให้เข้าใจง่ายสำหรับการนำไป
ปฏิบัติของผู้สนใจทั้งพระและฆราวาส (พระไตรปิฎกภาษาไทย : 2539 : 25 / 222 / 528).

ประการที่สอง สะดวกและเหมาะสมกับคนธรรมดาสามัญ ในข้อนี้หลวงพ่พุท
ททาสให้เหตุผลว่า ตามธรรมดาจิตของคนเรามีความว่างอยู่เป็นพื้นฐานไม่ได้มีจิตวุ่นเป็น
พื้นฐานเหมือนที่คนส่วนมากเข้าใจ ท่านยังได้ชี้ชัดลงไปว่าโดยเฉพาะพวกอาจารย์อภิธรรม
เข้าใจว่าคนมีกิเลสเป็นพื้นฐาน คือมีจิตวุ่นเป็นพื้นฐาน (พุทททาสภิกขุ, 2548 : 37) ส่วนท่าน
เห็นว่ากิเลสหรือวิชาจอมกิเลสนั้นมันเพิ่งเกิดเป็นคราวๆ ตามเหตุตามปัจจัย มนุษย์พึง
ระวังอย่าให้กิเลสเกิด อย่าเผลอปล่อยให้มันเกิดขึ้นมาได้ จิตของเราที่จะว่างจากกิเลสอยู่
เรื่อยไป ท่านจึงใช้คำว่า จิต

ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539 ในธรรมทินสูตร
พระพุทธเจ้าตรัสกับอุบาสกชื่อ ธรรมทิน และอุบาสกอีก 500 คน ด้วยธรรมะคือ สัญญาตานี้
ว่า พระสูตรเหล่าใดที่ตถาคตตรัสแล้ว ลึกซึ้ง มีเนื้อความนุ่มลึก เป็นโลกุตระประกอบด้วย

ความว่าง เราจักเข้าถึงพระสูตรเหล่านั้นตลอดกาลอยู่ ธรรมทิน ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียก
อย่างนี้ (ส.ม. 19/1049/572-573) ในพาหียสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับพาหิยะทวารจิริยะ ว่า
เธอพึงศึกษาว่าเมื่อเห็นสักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้นเธอ
ก็จะไม่มี เมื่อนั้นเธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอจะไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกอื่นไม่มีระหว่าง
โลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์ (ขุ.อ. 25/10/184) ในขราสูตรพระพุทธเจ้าตรัสกับพุทธ
บริษัทชาวเมืองสาเกตว่า ขนทั้งหลายย่อมเศร้าโศกเพราะวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา เพราะ
ความยึดถือเที่ยงแท้ไม่มีอยู่ ความพลัดพรากจากกันนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง กุลบุตรเห็นดังนี้แล้ว
ไม่พึงครองเรือน (ขุ.สุตต. 25/812/696) ในเมตตคฺคฺมาณวกปัญหา พระพุทธเจ้าทรงตรอง
ปัญหาของเมตตคฺคฺ ความตอนหนึ่งว่า ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้(บรรเทาความเพิลิตเพิลินความ
ถือมั่น) มีสติไม่ประมาทรู้แจ้งมีความยึดถือว่าเป็นของเราแล้วเที่ยวไปอยู่ พึงละชาติ ชรา โส
กะ และปริเทวะ อันเป็นทุกข์ในอัตภาพนี้ได้แน่นอน (ขุ.สุตต. 25/1063/752-753) ในอนาถ
นาถปิณฺฑิโกวาทสูตรพระสารีบุตรเถระได้ตรัสกับอนาถปิณฺฑิกเศรษฐี ซึ่งกำลังป่วยตอนหนึ่ง
ว่า คหบดี ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า อารมณ์ใดที่เราเห็น พึงทราบ รู้แจ้ง แสวงหา ได้
พิจารณาแล้วด้วยใจ เราจะไม่ยึดมั่นอารมณ์นั้น และวิญญูณที่อาศัยอารมณ์นั้นของเราก็จัก
ไม่มี (ม.อ. 14/386/439) (พระไตรปิฎกภาษาไทย : 2539 : 572-573 / 184 / 696 / 752-
753 / 439).

ฉะนั้นแล้วผู้ศึกษาจึงมีความเห็นด้วยกับท่านพุทธทาสที่ท่านใช้คำว่าจิตว่าง เพราะ
เป็นคำที่รวบรัดเข้าใจได้สำหรับคนธรรมดาสามัญด้วย เป็นหัวใจของพุทธศาสนาทั้งหมดด้วย
ไม่ว่าพระพุทธองค์จะตรัสกับภิกษุหรือฆราวาส ก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อทำให้จิตว่างคือ ว่างจาก
การมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในทุกสิ่ง ดังท่านพุทธทาสกล่าวว่างจากตัวกู-ของกูทั้งหมด
ว่างจากความยึดถือ ไม่มีความยึดถือก็คือว่าง เรื่องปริยัติก็คือเรื่องว่าง เรื่องปฏิบัติคือปฏิบัติ
เพื่อความว่าง เรื่องปฏิเวธก็คือผลที่เป็นความว่าง เรื่องศีลก็ทำให้ว่างในอันดับต่างๆเรื่องสมาธิ
ทำให้ว่างยิ่งๆ ขึ้นไป เรื่องปัญญาก็ทำให้ว่างให้ถึงที่สุด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 133)

ในหัวข้อนี้ท่านพุทธทาสได้อธิบายถึงการแต่งงานกับสุญญตา(ความว่าง)ว่า ถ้าใคร
แต่งงานกับสุญญตาได้หมดปัญหา สุญญตา เป็นภาษาธรรมที่ลึกต้องรู้จักสภาวะเดิมเสียก่อน
คือเดิมที่สุด แรกที่สุดไม่มีอะไร ถ้าพูดเป็นภาษาธรรมอย่างนี้มันลึก ชาวบ้านเข้าใจไม่ได้ (พุทธ
ทาสภิกขุ, 2548 : 133) และท่านได้อธิบายต่อว่าภาษาชาวบ้านต้องพูดว่า มีอะไรถ้าพูดว่าไม่
มีอะไรชาวบ้านหรือปุถุชนก็ยากแก่การทำความเข้าใจหรือยิ่งคิดยิ่งงุ่นงายปวดประสาทไปเลย

ฉะนั้นเราต้องพูดว่ามีอะไรให้ชาวบ้านเข้าใจทั้งที่ไม่มีอะไร เช่นต้องมีสิ่งหนึ่งไม่เห็นตัว ไม่ปรากฏ เป็นต้นต่อ ภาษานอกพุทธศาสนาเขาเรียกพระเจ้า ภาษาเราเรียกสิ่งนั้นว่า ธรรม คือ ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ ฉะนั้นแล้วให้เป็นอยู่ตามธรรมชาติ ตามกฎตามหน้าที่ตามธรรมชาติ เป็นอยู่ตามพื้นฐานเดิมสุด แรกสุด คือความว่างนั่นเอง บุคคลใดเป็นอยู่หรือทำงานด้วยจิตว่าง บุคคลนั้นเชื่อว่าแต่งงานกับสุญญตา(ความว่าง) ตามธรรมชาติของหลวงพ่อกุญชร คือไม่เป็นอะไรในชั่วขณะหนึ่ง ท่านยังอีกว่าที่ไม่มีอะไรนั่นแหละคือไม่มีอุปาทานว่าตัวเรา-ว่าของเรา นั่นแหละเป็นการอยู่ด้วยกันกับความว่าง แต่งงานกับความว่างในเรื่องของการแต่งงานกับสุญญตา คือการอยู่กับความว่าง เป็นอันเดียวกันกับความว่าง ไม่ยึดมั่น-ไม่ถือมั่นนี้ ผู้ศึกษาพบในจุฬสุญญตสูตร พระพุทธองค์ทรงตรัสกับอานนท์ว่า อานนท์ในอดีตในอนาคต หรือแม้ในปัจจุบันสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งจะเข้าถึงสุญญตาอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็จะเข้าถึงสุญญตาบริสุทธิ์ยอดเยี่ยมเท่านั้น อยู่ อานนท์เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเข้าถึงสุญญตาบริสุทธิ์ยอดเยี่ยมอยู่ (ม.ม.อ. 14/184/221) ซึ่งผู้ศึกษามองว่าเป็นการอยู่กับสุญญตา เป็นอันเดียวกับสุญญตา หรือที่ท่านพุทธทาสท่านใช้คำว่า แต่งงานกับสุญญตานั่นเอง (พระไตรปิฎกภาษาไทย : 2539 : 221).

แม้พระพุทธองค์จะตรัสกับพระภิกษุ และคนส่วนมากก็มักเข้าใจว่าเรื่องสุญญตาเป็นเรื่องของพระภิกษุมิใช่เรื่องของฆราวาส แต่หลวงพ่อกุญชรบอกว่ฆราวาสนั้นยังจำเป็นต้องปฏิบัติการทำงานด้วยจิตว่างในธรรมชาติของหลวงพ่อกุญชร มิได้เป็นเรื่องลึกเกินกว่าความสามารถของทุกคนจะทำได้ ท่านได้อธิบายว่า เรื่องการทำงานด้วยจิตว่างจะทำได้หรือไม่ได้อย่างไรนั้น ไม่อยากให้คิดว่าจะทำได้หรือไม่ได้ เพราะมันเป็นเรื่องต้องฝึกหัด เราต้องคอยระวังในเวลาทำงานอยู่ที่นี่ ฝึกควบคุมสติให้มีอยู่สำหรับจะไม่เกิดเรื่องวุ่นขึ้นมา หัดทำงานโดยไม่มีความทุกข์ โดยท่านให้อุบายว่าต้องไม่ยึดมั่นด้วยตัวกู-ของกูไม่หวังเงิน หวังชื่อเสียง หวังอะไรๆ ต้องทำงานเพื่องาน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ เรื่องไม่มีตัวนี้แหละคือเรื่องว่าง เราจึงต้องหัดทำงานด้วยความไม่มีตัวผู้ทำ ไม่เต็มไม่ด้วยความหวัง นี่คือการฝึกหัดทำงานด้วยจิตว่าง ท่านได้ประพันธ์บทกลอนเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างไพเราะว่า การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง การยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น การกินอาหารจากคลังของความว่าง การรู้จักตายให้เสร็จเสียในตัวแต่หัวที่ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 157)

ในประเด็นที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวว่า เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง คือ ไม่มีอะไร ไม่เอาอะไร ไม่เป็นอะไร ตรงกับบรรทัดสุดท้ายดังกล่าวข้างต้นว่า ตายเสียในตัวแต่หัวใจที่ นั่นคือตายเสียก่อนตาย คือเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ท่านให้สังเกตดูว่าตายเสียก่อนตายกับการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างก็อันเดียวกัน นี่เป็นคำพูดประเภท Negative ที่ท่านอธิบายต่อไปว่าจะพูดในเชิง Positive ก็ได้เหมือนกันคือแทนที่จะพูดว่าเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง ก็พูดว่า เป็นอยู่ด้วยสติหรือความรู้สึกตัว ท่านบอกว่ามันสำคัญอยู่ที่คำว่า สติ คำว่าสติในพระพุทธศาสนา หมายถึง รู้ตลอด แล้วมีความรู้นั้นอยู่กับตัว เช่น พูดว่ามีสติมองเห็นโลกเป็นของว่างอยู่ทุกเมื่อนี้คือมีสติที่แท้จริง ในข้อนี้หลวงพ่อบุญมาได้อธิบายต่อไปว่า คำว่าสติในพระพุทธศาสนานั้นไปไกลมีความหมายกว้าง คือรู้สึกตัวในความถูกต้องทุกสิ่งทุกอย่างอยู่เสมอ เช่นไม่มีอะไรควรยึดมั่นถือมั่นความรู้นี้มีอยู่เสมอ เรียกว่าเป็นอยู่ด้วยสติ และท่านชี้ลงไปว่านี่แหละคือการเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 157)

ในเรื่องนี้สอดคล้องกับแนวคิดของปิ่น มุทุกันต์ ที่ได้เรียบเรียงไว้ในหนังสือ ปาฐกถาเรื่องจิต ว่างงานดั้งเดิมของจิตมี4อย่างคือ รับ รู้ จำ คิด ทั้งหมดนี้คือการเป็นอยู่ด้วยมีสติจึงจะทำงานรับรู้จำคิดได้ แล้วจิตได้ระงับอาการรับ รู้ จำ คิด ท่านเรียกว่าจิตเข้าวังค์บุคคลใดได้รับการอบรมธรรมะ จิตก็เข้าสู่สภาวะเดิมของปุถุชน คือ มืด(เข้าอยู่กับอวิชชา) จึงไม่มีวิมุตติหลุดพ้น (ปิ่น มุทุกันต์, 2555 : 77)

ในการศึกษาธรรมะตามทรรคสนะหลวงพ่อบุญมาท่านนั้น พบว่าท่านมิได้แบ่งแยกโดยท่านยืนยันว่า ทั้งพระและฆราวาสก็ปฏิบัติธรรมะข้อเดียวกันเหมือนการนับถือพระเจ้าในศาสนาต่างๆ ทุกคนไม่ว่าเพศไหน หรือวัยแตกต่างกันเพียงใดก็มีพระเจ้าองค์เดียวกัน แม้ธรรมะเรื่องจิตว่างก็เช่นเดียวกัน มีความจำเป็นแก่ทุกคนทั้งพระเณรและฆราวาส โดยเฉพาะฆราวาสนั้นยิ่งต้องใส่ใจเป็นพิเศษเพราะฆราวาสเป็นรากฐานของสังคม ชีวิตของฆราวาสตกอยู่ในท่ามกลางของกองเพลิง ส่วนพระนั้นกระเด็นออกห่างจากกองเพลิงแล้ว(คำว่ากองเพลิงในที่นี้หมายถึงชีวิตครอบครัว งานอาชีพ)บุญญตาจึงจำเป็นอย่างยิ่งแม้ในฆราวาสเพื่อประโยชน์สุขและเกื้อกูลฆราวาสทั้งหลายตลอดกาลนาน (พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 343) ในส่วนนี้ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นด้วยกับการที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ชีวิตของฆราวาสเต็มไปด้วยกองเพลิง คือการทำมาหาเลี้ยงชีพ จะได้ทำงานโดยไม่ต้องเป็นทุกข์ และหลวงพ่อบุญมาตาสยังได้อธิบายต่อไปอีกว่า ถ้าปราศจากธรรมะเสียแล้ว ทุกเรื่องก็ต้องเป็นทุกข์เป็นทางเข้ามาแห่งความทุกข์(ด้วยความยึดมั่นถือมั่น) ธรรมะอันเป็นเครื่องคุ้มครองไม่มีอะไร

นอกจากเรื่อง สุนทรียตา คือ ธรรมที่แสดงถึงความว่างที่ปราศจากตัวกู-ของกูนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 344) ท่านพุทธทาสท่านได้ชี้ถึงปัญหาของฆราวาสว่า คนเรามีปัญหาสำคัญคือเรื่องการทำงาน เพราะว่าชีวิตมันอยู่ด้วยการงาน เพราะชีวิตมีค่าเพราะการงาน การงานก็เลยเป็นปัญหาสำคัญ (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 13) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของสุกัร ทุมทอง (2555 : 23) กล่าวไว้ในหนังสือตามจิต ว่าการพัฒนาชีวิต พิชิตงาน อยู่เหนื่องาน ใช้งานเป็นการ พัฒนาเรา ไม่ว่างงานจะประสบผลสำเร็จหรือไม่ประสบผลสำเร็จ ทั้งสองอย่างก็มีส่วนพัฒนาชีวิตของเราได้เท่าเทียมกัน คนชมกับคนว่าก็พอๆกันคนดีกับคนไม่ดีก็เป็นครูเราได้ทั้ง 2 คนเราก็พัฒนาเราไปในแนวคิดนี้ผู้ศึกษามองว่าก็คือการพัฒนาจิตให้ว่างจากสุขจากทุกข์ จากโลภะ โทสะ โมหะ ไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู-ของกู ตามพระคัมภีร์ของหลวงพ่อกุญชรพุทธทาสนั่นเอง หลวงพ่อกุญชรพุทธทาสยังได้อธิบายถึงการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างนี้ ว่าไม่ใช่เป็นการหยุดแต่เป็นการเดินแบบไม่มีตัวผู้เดิน เดินตามมรรค มรรคคือพรหมจรรย์ทั้งหมดนั่น คือ การเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง การเป็นอยู่ที่กำลังเป็นอยู่ หรือเป็นไปด้วยจิตที่ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกู-ของกู ท่านอธิบายว่า มรรคนี้ไม่ต้องเดินก็ถึง มันถึงในตัวมันเอง เช่น การนั่งวิปัสสนาก็ถึงมรรคได้เหมือนกันในการทำงานด้วยจิตว่างของหลวงพ่อกุญชรพุทธทาส ผู้ศึกษาเห็นว่า ท่านได้ชี้ให้เดินทางตามมรรค 8 โดยท่านได้อธิบายว่า หากจิตว่างคือมีสติสัมปชัญญะ ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น ความเห็นก็ถูกต้อง พุดจากก็ถูกต้อง การทำงานก็ถูกต้อง เลี้ยงชีวิตก็ถูกต้องพากเพียรก็ถูกต้อง มีสติถูกต้อง จิตใจตั้งมั่นถูกต้อง มันเป็นเรื่องถูกต้องอยู่ตรงนั้นนั่งอยู่ก็ถึง แต่มรรคเป็นการเดินทางใจ เมื่อจิตว่างมีสติใจก็เดินถูกทางนั่นเอง (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 207)

ท่านพุทธทาสได้พูดถึงธรรมะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในรูปต่างๆ ว่า มีอยู่หลายประเภทแม้ว่าจะเป็นไปเพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่นก็ตาม แต่ว่าหน้าที่มันต่างกัน หรือว่าฐานะหรือสถานะของหมวดธรรมนั้นๆ มันตั้งอยู่ในลักษณะที่ต่างกัน ธรรมะบางหมวดแสดงให้ทราบถึงตัวการปฏิบัติ บางหมวดก็อยู่ในรูปของเครื่องมือที่จะทำให้เกิดธรรมะนั้นๆอีกต่อหนึ่งและชี้ชัดลงไปเลยว่า อริยมรรคนั้นเองเป็นตัวการของการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างเป็นธรรมะที่อยู่ในรูปของตัวปฏิบัติหรือผลของการปฏิบัติมิใช่เป็นเครื่องมือ ส่วนธรรมะที่เป็นเครื่องมือนี้ หลวงพ่อกุญชรพุทธทาสบอกว่าตามที่นิยมกันคือ อิทธิบาท 4 สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปทาน 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 เป็นต้น อิทธิบาท 4 นั้นเป็นธรรมช่วยให้เกิดความสำเร็จ ความสำเร็จในที่นี้หมายถึงสำเร็จคือบรรลุผลนิพพาน อิทธิบาท 4 มิใช่ธรรมของชาวบ้าน แต่เอามาใช้ได้กับชาวบ้านที่ทำไร่ ทำนา ค้าขาย จะทำงานอะไรก็ตามของชาวบ้าน ถ้าใช้อิทธิบาท 4 ก็มี

ความสำเร็จเหมือนกัน ฉะนั้นท่านจึงอย่าให้เห็นชัดว่า ธรรมะสำหรับไปนิพานนั้นแหละเอามาใช้แม้แก่กับชาวบ้านได้ คนที่พูดว่าธรรมะชั้นสูง ชั้นหลุดพ้นอย่าเอามาใช้กับชาวบ้านนั้นเป็นคนโง่ที่ลืมหาพูด (พุทธทาสภิกขุ, 2548 : 211) ตามที่ท่านพุทธทาสนำธรรมะที่เป็นชั้นสูงนำมาสอนฆราวาสนั้นผู้ศึกษามีความเห็นด้วยกับท่านพุทธทาส แม้จะขัดกับทรรศนะของสมณโพธิ์รักรัษ ที่กล่าวว่าหลวงพ่อกุญชรทาสไม่สอนให้เรียบเรียงด้วยหลักธรรมที่ไล่เรียงกันไปจนหายาบ-กลาง-เบา ให้ลงตัวต้งานในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ปรัชญาอดเยี่ยม(สุญญตา) เป็นคำสอนชั้นสูง แต่เอามาสอนในระดับขั้นพื้นฐานในคำกล่าวนี้นี้ก็ดังที่ท่านอธิบายในเรื่องอิทธิบาท 4 ข้างต้นแล้ว สุญญตา คือธรรมชั้นสูงที่จะบรรลุมรรคผลนิพพาน หลวงพ่อกุญชรทาสกล่าวว่าทุกคน (ชาวบ้าน) ก็มีสิทธิที่จะบรรลุได้ใช้หลักธรรมนั้นได้เหมือนกันกับอิทธิบาท 4 ที่กล่าวมาแล้ว หากเขาเดินตามหลักธรรมที่หลวงพ่อกุญชรทาสได้อธิบายได้ชัดแล้ว กล่าวคือทั้งธรรมที่เป็นตัวการปฏิบัติ (มรรค 8) และธรรมที่เป็นเครื่องมือ (อิทธิบาท 4 สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปทาน 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 เป็นต้น) ก็จะสามารถทำจิตให้ว่างหรือทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่างได้

ในเรื่องจิตว่างนี้ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่าหลวงพ่อกุญชรทาสท่านได้สอนเรียบเรียงไปตั้งแต่หายาบ-กลาง-เบา คือพยายามฝึกหัดทำให้จิตว่างมีความเห็นถูกต้องก่อน หลักธรรมอื่นๆ ก็จะเกิดขึ้นเองเป็นลำดับๆ ตามภูมิรู้ ภูมิธรรมของบุคคลนั้นๆ คือท่านพุทธทาสได้ยกธรรมทั้งหมด มาลงตัวอยู่คำเดียวคือ คำว่า จิตว่าง แต่หลักธรรมที่จะนำไปถึงจิตว่างนั้น ถ้าได้อ่านทั้งหมดในคำสอนของหลวงพ่อกุญชรทาสเกี่ยวกับเรื่องจิตว่าง และพยายามทำความเข้าใจแล้ว ผู้ศึกษาเห็นว่าผู้อ่านก็จักพึงทำความเข้าใจและรู้ได้ชัดว่าท่านสอนเป็นลำดับๆ และนำมาปฏิบัติได้ให้ผลตามสมควรแก่การปฏิบัติของบุคคลนั้นๆ

สรุป

จากการศึกษาผลงานของหลวงพ่อกุญชรทาสที่ท่านได้บรรยายในโอกาสต่างๆ ตามที่สำนักพิมพ์เพชรประกายนำมารวบรวมตีพิมพ์ในเล่มเดียวกันโดยใช้ชื่อหนังสือว่า จิตว่าง ซึ่งไม่มีใครที่กล้าคิดหรือมีทรรศนะแบบท่านพุทธทาสที่จะเจาะลงลึกถึงแก่นแท้แก่นธรรมในพุทธศาสนา มาประพจน์ปฏิบัติจริงๆ จึงมีผลกระทบในแง่ของความคิดต่าง จากนักวิชาการศาสนา และผู้ศึกษาธรรมะที่ให้ความสนใจ จึงมีการวิจารณ์ตามความรู้และความเข้าใจของตน ตามที่ได้ศึกษา เรื่องจิตว่าง ผู้ศึกษานั้นมีความเห็นด้วยกับท่านพุทธทาสว่า แม้สุญญตา(ความว่าง)

จะเป็นธรรมชั้นสูงที่คนอื่นมองว่านำมาใช้กับชาวบ้าน อาทิ สมณโพธิ์รักษ์ ศึกษาฤทธิ์ปราโมทย์ เป็นต้น ท่านพุทธทาสก็ได้ให้เหตุผลตั้งเรื่องอิทธิบาท 4 ว่า ธรรมะที่ใช้เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานนั้นแหละนำมาใช้กับชาวบ้าน ชาวไร่ ชาวนา หรือแม้แต่หมาโจรก็ได้ สุดแล้วแต่จะนำไปใช้ในทางที่ดีหรือไม่ดี ควรหรือไม่ควรเป็นไปเพื่อสุขหรือเป็นไปเพื่อความทุกข์เท่านั้นเอง ในเรื่องจิตว่าง ตามทฤษฎีของหลวงปู่พุทธทาสที่ท่านกล่าวถึงและแนะนำให้รู้ให้ใช้กับการทำงานนั้น เป็นไปเพื่อความไม่ยึดมั่นในตัวเอง-ของกู และเป็นไปเพื่อความสุขอย่างยิ่ง คือ การบรรลุมรรคผลนิพพาน อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนา ท่านได้ชี้ชัดเรื่องจิตว่างว่าไม่ใช่การอยู่นิ่ง หยุดนิ่ง แต่เป็นการอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะอันจะเป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาอันบริสุทธิ์ และขยายผลไปสู่ธรรมในหมวดอื่นๆ ซึ่งจะเป็นตัวการในการปฏิบัติ และเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติสู่ความว่าง (มรรค ผลนิพพาน) ที่ท่านได้กล่าวมาจากอนันตาสื่อนันตะ ซึ่งเป็นภาษาธรรมที่เข้าใจยากและยากที่จะเข้าใจแก่บุคคลธรรมดาได้ หรือแม้คำว่า สุกญตา นิพพาน หรือพรหมจรรย์อะไรก็ตามมันเข้าใจยาก ท่านจึงใช้คำง่ายต่อการเข้าใจของชาวบ้านว่าจิตว่างหรือทำงานด้วยจิตว่าง นั่นเอง

จากที่ทำการศึกษารื่องจิตว่าง ผู้ศึกษาจึงอยากแนะนำให้ผู้ยังไม่เข้าใจหรือยังไม่สนใจในเรื่องการปฏิบัติให้จิตว่าง ได้มาอ่านมาศึกษาและทบทวนดูใหม่ สนใจในการทบทวนศึกษา แล้วจึงจะได้รู้ชัดว่า ท่านพุทธทาสนั้นได้แนะนำการมีจิตว่างเป็นลำดับๆ ตามอริยมรรคตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด ที่ท่านใช้คำว่าจิตว่าง คือพระพุทธศาสนาทั้งหมดคือธรรมะทั้งหมด คือเป้าหมายในการพบความสุข ตลอดจนบรมสุขคือมรรค ผล นิพพาน อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนา จะทำให้ท่านทั้งหลายเข้าใจคำว่า จิตว่าง ที่ท่านพุทธทาสท่านสอนให้ใช้กับการทำงานอย่างถูกต้อง และเกิดประโยชน์สำหรับทุกชีวิต อันเป็นทางแห่งสันติภาพของสังคมของประเทศ และของโลกด้วย

เอกสารอ้างอิง

พระไตรปิฎกภาษาไทย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (2548). จิตว่าง. กรุงเทพมหานคร: เพชรประกาย.

_____. (2519). สุกญตาปริทรรศน์ เล่ม 2. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.

ปิ่น มุทุกันต์. (2555). ปาฐกถาเรื่องจิต. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย.

- สุกรี ทุมทอง. (2555). *ตามดูจิต พัฒนาชีวิตให้เป็นสุข*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). นครปฐม: สาลพิมพ์การ.
- พระพอง อภิวัฒน์. (2535). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่าง ของท่านพุทธทาส*.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย.